

Svar til Jon Reinhardt-Larsen

AF

NIELS ERIK ROSENFELDT

I sin debatanmeldelse på hele 17 sider i *Historisk Tidsskrift*, 116:2 (2016), s. 491-507, har Jon Reinhardt-Larsen (JRL) affyret adskillige breidsider mod min bog *Verdensrevolutionens generalstab. Komintern og det hemmelige apparat* fra 2011. Han betegner den samtidig som mit „testamente“. Det vil jeg nu ikke kalde den. Der er såmænd bare tale om den sidste bog, jeg fik færdiggjort inden pensioneringen. Ikke om mit sidste faglige suk.

De kritiske bemærkninger følger flere spor. Det drejer sig dels om, hvordan man fremstiller historien, når man rækker ud mod den alment interesserede læser, dels om et antal konkrete fortolkningsproblemer. Overordnet set blæses der til kamp mod samtlige „traditionalister“ eller „neo-traditionalister“. Dog er der ind imellem også blevet plads til et positivt ord, for eksempel om min disputats fra 2009, der vedrører Stalins magtapparat. Det tages til efterretning med tak, men nu gælder det altså en anden og bredere anlagt bog.

Det slemme ord

Der er noget kommissæragtigt over JRL, når han fastslår, hvad man må eller ikke må, hvis man forsøger at formidle historien. Trods mine mange år i både forsknings- og forskningsformidlingsbranchen har jeg simpelt hen misforstået jobbet som historiker, mener han. Det kunne tilmed se ud, som om han i sin iver har haft svært ved at give et retvisende referat af min tekst. Som dokumentation for elendigheden citerer han mig bl.a. for at sige, at det bedømt „efter en almenmenneskelig, moralsk, fornuftsbestemt og retssikkerhedsmæssig målestok“ vitterligt ikke er til at begribe, at „noget sådant kunne hænde“. Den specifikke hændelse, det drejer sig om her – hvilket ikke fremgår af anmeldelsen – er arrestationen, fængslingen og torturen af Arne Munch-Petersen i Moskva under den store terrorperiode i anden halvdel af 1930'erne. Og det uartige ord er i JRL's øjne „moralisk“; brugen af det gør simpelt hen hele teksten uvidenskabelig. Nu er sagen den, at jeg tager udgangspunkt i det, der for de fleste nok vil være den umiddelbare reaktion både på terroren i almindelighed og på Munch-Petersens skæbne i særdeleshed. Dernæst prøver jeg så – hvad anmelderen fuldstændigt fortier – at analysere mig frem til en sandsynlig forklaring, der baserer sig på min egen og andres forskning i Stalin-tidens system og politiske tænkning, altså på vidnesbyrd, der kan gøres

til genstand for videnskabelig debat. Tankegangen er med andre ord den: Ud fra de og de synsvinkler kan det være mere end svært at forstå, hvorfor det gik, som det gik for Munch-Petersen. Hvis man derimod – som jeg så gør – anlægger en alternativ betragtningsmåde, der tager udgangspunkt i selve det stalinistiske univers, er det måske muligt at finde en form for forklaring. Skulle det virkelig være forbudt at bestrebe sig på at engagere læserne i stoffet ved at indlede diskussionen på nævnte måde? Det skriver jeg simpelt hen ikke under på.¹

Verdensrevolutionen og verdensorganisationen

Lad os herefter se, hvordan JRL i øvrigt argumenterer, når han kritiserer mig og hele grupper af andre historikere for „skævvridning“ af fortiden og det, der er værre. Jeg fortæller i indledningen, at min bog rummer „historien om troen på verdensrevolutionen og det klaseløse samfund“. Det synes JRL ikke, at jeg skulle have gjort, eftersom Komintern, eller Den Kommunistiske Internationale, næsten med det samme blev et værktøj for den sovjetiske stat. Men for det første undlader JRL endnu engang ganske bekvemt at referere til fortsættelsen. Her siges det, at bogen også fortæller historien om den side af sagen, der mestendels vedrørte magt, vold, tvang og terror, ligesom der sidenhen fremlægges talrige vidnesbyrd om emnets magtmæssige og statslige aspekter. For det andet skaber han en falsk modstilling mellem revolutionspolitik og *Realpolitik*. Ja, det ser bestemt ud til, at perspektivet gradvis forskubbede sig for den sovjetiske ledelse. Som tiden gik, tvivlede man stadig mere på, at revolutionen ville bryde ud som en selvstændig kraft i andre lande takket være disse landes eget proletariat. Men en accept af denne tolkning leder jo ikke med logisk nødvendighed til den konklusion, at forventningen om og kampen for en international revolution helt blev opgivet. Desuden er der i mellemkrigstiden en række klare eksempler på, at revolutionshåbet ind imellem fik ny næring. Efter min vurdering bør Moskvas overordnede tankegang snarere beskrives som følger: Hvor det oprindeligt var verdensrevolutionen, der skulle redde det ny Sovjetrusland, blev det efterhånden nok så meget sovjetstatens eksistens, politiske indflydelse og militære magt, der skulle sikre, at socialismen engang ville triumfere i resten af verden. Dermed var der selvsagt lagt op til en betydelig grad af statslig interessepolitik og geopolitisk tænkning. Af samme grund fik *krigen* også en central plads i det sovjetiske syn på omverdenen – krigen set både som en trussel i form af et angreb fra de kapitalistiske lande og som en løftestang for kommunismens videre udbredelse.

Så er der spørgsmålet om, hvilken betydning Stalin i det hele taget

¹ *Historisk Tidsskrift*, 116:2, s. 495; *Verdensrevolutionens*, s. 256-74, særlig s. 260.

tillagde Komintern. JRL lægger ud med at fastslå, at han vil lade det være „usagt“, om Komintern havde partichefens opmærksomhed i tiden inden Den Spanske Borgerkrig 1936-39. Og det er godt nok ærgerligt, eftersom min undren over, at nogle historikere har frakendt Stalin interesse for Komintern, er formuleret med særligt sigte på perioden fra slutningen af 1920'erne til begyndelsen af 1930'erne. Man kan her nævne en række forhold. For eksempel at Stalin udtrykkeligt sikrede sig, at han i politbureausammenhæng personligt fik ansvaret for lige præcis Komintern – samt for udenrigspolitikken, statsikkerhedstjenesten (OGPU/NKVD) og enkelte andre særlig følsomme anliggender. Eller at Kominterns såkaldte russiske delegation som en fast regel synes at have holdt møde i Stalins eget kontor for at udstikke den kurs, der senere skulle følges af verdensorganisationens officielle ledelse. Eller at Stalin netop på dette tidspunkt fik oprettet et nyt hemmeligt „informationsbureau“, hvis funktion var at servicere ham i sager, der vedrørte Komintern og den internationale kommunisme i det hele taget. Det redegøres der alt sammen for i min bog, uden at det overhovedet omtales – endsiges debatteres – i debatanmeldelsen.²

Men hvad så i anden halvdel af 1930'erne? Som bevis på, at Stalin i hvert fald da, tilmed „i høj grad“, havde mistet interessen for Komintern, anfører JRL, at organisationens generalsekretær Georgi Dimitrov ikke mødtes specielt ofte med Stalin ifølge de i dag velkendte lister over besøgende i sovjetlederens Kreml-kabinet. JRL medgiver dog, at der også var andre kommunikationsmuligheder. Ja, det må man unægtelig sige. Som det bl.a. er blevet påpeget af den utvivlsomt bedste kender af området, tidligere medarbejder i Kominternarkivet F.I. Firsov, i hans banebrydende arbejde *Sekretnye kody istorii Komintern* fra 2007 blev Kominterns forordninger normalt udløst af en umiddelbart forudgående „anvisning“ enten fra Stalin selv eller fra den samlede sovjetledelse. Der var altså tale om regelmæssig og aktiv indgriben fra allerhøjeste sted. I den forbindelse bør det ikke overses, at Stalins tilkendegivelser ofte blot havde form af et ultrakort notat på et modtaget dokument eller en mundtlig udmelding, måske endog via mellemmand, og ikke en selvstændig officiel skrivelse. Lige så vigtigt for forståelsen af forretningsgangene er det, at såvel Dimitrov som hans stedfortræder Dimitrij Manuilskij fremsendte både egne memoranda, forslag til Komintern-beslutninger og en god del af de rapporter og telegrammer, de i første omgang havde fået fra udlandet, direkte til Stalins og Politbureauets administration i Kreml.

JRL fremhæver selv kildesamlingen *Dimitrov and Stalin* fra år 2000, redigeret af Alexander Dallin og F.I. Firsov, som han mener er blevet

² *Historisk Tidsskrift*, s. 500; *Verdensrevolutionens*, bl.a. s. 143-50.

negligeret af mig, måske – som det insinuerende hedder – fordi den „fortæller en noget anden historie“ om Komintern og Den Spanske Borgerkrig end den, jeg gerne vil frem med. Nu er det sådan, at jeg bl.a. har valgt at henvise til den tidligere nævnte både nyere og mere bredtfavnende indgang til Firsovs forskningsresultater, som JRL åbenbart ikke kender. Men lad os bare blive ved *Dimitrov and Stalin*. Her hedder det på s. 48, at Dimitrov „generally kept Stalin informed of his contacts in Spain and secured his consent to instructions sent to the PCE and to the Comintern representatives in Spain (though not all contacts are recorded in writing)“. Det minder da noget mere om min end om JRL's måde at beskrive tingene på.³

Kominterns apparat

Som det klart fremgår af min bog – igen uden at JRL har fundet anledning til at ofre blot en enkelt bemærkning på sagen – vurderer jeg, at Stalin moderat udtrykt vitterligt ikke havde megen respekt for Kominterns officielle beslutningsfora, men at han i udpræget grad tillagde Komintern betydning *som bureaukrati*. Her bør man ikke mindst rette blikket mod verdensorganisationens hemmelige forbindelsestjeneste, der fungerede som det afgørende bindeled mellem Moskva og de udenlandske kommunistpartier. Det var gennem denne tjeneste, Stalin-ledelsen løbende formidlede direktiver, instrukser og andre typer budskaber til de respektive partier og Komintern-repræsentanter enten pr. kurer eller via krypterede radiotelegrammer. Det var ad den vej, partierne og andre værdigt trængende fik de ofte ganske betragtelige pengebeløb fra Sovjetunionen. Og det var via denne kanal, at Moskva modtog alle håndte oplysninger fra og om de enkelte partier. Systemet omfattede dels en central stab, dels et verdensomspændende netværk af „forbindelsespunkter“, der som oftest havde tilrejsende chefer, f.eks. russere i Tyskland og USA og tyskere i Danmark. På den måde kunne forbindelsespunktet i et givet land også holde det lokale kommunistparti under opsyn uden indblanding fra partiets egen ledelse. En del af Komintern-kommunikationen gik desuden til det pågældende partis særlige „illegale“ apparat, som på sin side samvirkede tæt med de sovjetiske efterretningstjenester.⁴

I dag ved vi fra Firsovs og andres forskning, hvad der stod i en række af de højt klassificerede kodetelegrammer og -breve, som blev udvekslet via forbindelsestjenesten i anden halvdel af 1930'erne. Efter alt at dømme er det her, man får langt det mest repræsentative billede af,

³ *Historisk Tidsskrift*, s. 497, 500; *Verdensrevolutionens*, s. 416, note 41; om den alm. situation i denne periode, se også *Verdensrevolutionens*, s. 297-9.

⁴ *Verdensrevolutionens*, bl.a. s. 72-81, 147, 183-86, 299-307.

hvordan kommunistpartier og Komintern-udsendinge løbende modtog direktiver om en bred vifte af ofte ganske tungtvejende spørgsmål. JRL insisterer dog på, at Stalin – med enkelte undtagelser – kun for alvor kom ind over sagerne i ret få og temmelig ubetydelige tilfælde, hvad Spanien angår. Men her synes han endnu engang at lade hånt om det af ham selv rekommanderede værk *Dimitrov and Stalin*, hvor det på s. 44 hedder: „Spain was a difficult issue for Moscow to come to terms with, and for several years it occupied a substantial share of Dimitrovs exchanges with Stalin“. Under alle omstændigheder må man have lov til at spørge med basis i 1) de nu kendte telegrammer og dermed beslægtede materialer og 2) Stalins normalt ret uformelle måde at markere sin vilje på: Kan man virkelig sige, at indbyrdes kommunikationstemaer som f.eks. de spanske kommunisters vigtigste opgaver, deres forhold til den øvrige venstrefløj, deres stilling til og i folkefrontsregeringen, deres indflydelse i hæren, den interne strid i den republikanske lejr, centrale ministerudskiftninger, kampen mod „trotskister“ og „provokatører“, situationen på slagmarken, udsendelsen til Spanien af ledende Komintern-repræsentanter, rekrutteringen til De Internationale Brigader, antallet af kommunister i brigaderne, uddannelsen af og kontrollen med brigadisterne og våben- og fødevarerhjælpen til den spanske republik hører hjemme i småtingsafdelingen?

Lige så betydningsfuld som forbindelsestjenesten var Kominterns såkaldte kadrefdeling, der i tæt samarbejde med NKVD indsamlede detaljerede og ofte „kompromitterende“ oplysninger om ledende kommunister i både Komintern-apparatet og de enkelte partier. Oplysninger, der i væsentlig grad kom til at tjene som grundlag for Stalins store udrensninger i anden halvdel af 1930'erne og samtidig fungerede som latent trussel og pressionsmiddel mod de kommunister i ind- og udland, der ikke blev ramt på fatal vis i første omgang. Denne afdeling var nærmest endnu mere hemmelig end resten af apparatet, eftersom ikke blot dens løbende aktiviteter, men også selve dens eksistens blev søgt skjult for alle andre end en snæver inderkreds. Men nu om dage er vi altså bekendt med dens virksomhed og må selvfølgelig tage højde for den i vores analyser.

I hovedværket om Komintern som organisationssystem, der blev udgivet af de ledende russiske specialister G.M. Adibekov, Z.N. Sjachnazarova og K.K. Sjirinja i 1997 og hviler på et særdeles omfangsrigt arkivmateriale, lyder vurderingen, at de daværende strukturer, inklusive forbindelsestjenesten og kadrefdelingen, bidrog til at fremme Stalins „altomfattende“ kontrol med Kominterns apparat. Ak, skævvrider efter skævvrider! – hører man næsten JRL sukke. Først Firsov og nu Adibekov & Co.!

Stalins Spanienspolitik

Tilbage til Spanien, som fylder over halvdelen af anmeldelsen, men kun en femogtyvendedel af den anmeldte bog. Her har JRL et helt særligt ærinde. Meget kan naturligvis diskuteres på dette felt, bl.a. Stalins motiver. JRL bruger mange kræfter på at afvise, at det var Stalins hensigt at oprette et proletarisk diktatur i Spanien i 1936 eller – som det også siges – at „eksportere verdensrevolutionen“ til spanierne. Læseren må derfor tro, at min bog tillægger Stalin sådanne hensigter. Men det stik modsatte er tilfældet. JRL's måde at behandle det spørgsmål på må altså betegnes som groft misvisende. Jeg anfører udtrykkeligt, at Stalin i den konkrete situation *ikke* ønskede et kommunistisk regime indført på spansk jord. Samtidig skriver jeg, at Moskva søgte at få mest mulig kontrol med den spanske regerings politik. Det er ifølge JTL helt forkert. Som jeg læser ham, sætter han uden videre mine ord lig med en påstand om, at det var proletariatets diktatur eller noget i den retning, der var det umiddelbare formål med kontrollen, selv om min bog siger noget ganske andet. Nemlig at de aktuelle kontrolbestræbelser i første række tog sigte på at forstærke republikkens politiske, militære og industrielle muligheder for at modstå Francos styrker.⁵

Hertil kom ønsket om at sikre, at den spanske regering også på anden vis agerede i overensstemmelse med Sovjetunionens interesser. Hvad var så disse interesser i anden halvdel af 1930'erne? Her har jeg ifølge JRL begået en alvorlig skævvridersynd ved at sige, at Moskva sandsynligvis tilstræbte en markant ændring af det europæiske politiske landskab. Han *ved* nemlig, at Stalin fra første færd var i stand til at forudse, at Folkefronten ville tabe borgerkrigen engang ud i fremtiden. Han ved derfor også, at det sovjetiske engagement i Spanien alene havde til formål at udskyde den næste storkrig i Europa ved at binde tyske og italienske styrker længst muligt på Den Iberiske Halvø. „Sjovt nok“ – siger han – „erkender“ selv jeg, at Moskvas bestræbelser gik ud på at udskyde en ny storkrig. Det kan han nemlig slet ikke få til at hænge sammen med mine øvrige udsagn. Men det burde nu være nemt nok, hvis man kan eller vil læse, hvad der står. Det drejer sig i al enkelhed om to forskellige faser af borgerkrigen. Jeg gentager gerne min vurdering, som i parentes bemærket præsenteres i diskuterende form i min bog og ikke som en urokkelig kendsgerning. Moskva frygtede ikke bare, at den næste storkrig ville bryde ud på et tidspunkt, hvor Sovjetunionen ikke var parat, men også, at storkrigen ville få karakter af et samlet kapitalistisk felttog mod Sovjetunionen bestående af både vestmagterne, Tyskland, Italien og måske flere lande i

⁵ *Historisk Tidsskrift*, s. 498-501; *Verdensrevolutionens*, bl.a. s. 291.

Østeuropa. Som det europæiske landskab så ud på det tidspunkt, anså Moskva sandsynligvis faren for en kapitalistisk fællesfront for at være særdeles nærværende. Derfor lagde man afgørende vægt på at få ændret dette landskab. Det gjaldt om at få splittet den kapitalistiske lejr og opnå en form for forståelse/samarbejde/alliance med en eller flere af de dominerende magter på den europæiske scene. Så længe og i det omfang, man satsede på en tilnærmelse til Storbritannien og Frankrig, var det selvsagt også vigtigt, at man ikke udfordrede disse landes regeringer og offentlighed alt for voldsomt, f.eks. ved i løbet af borgerkrigen at etablere et rendyrket kommunistisk partidiktatur i Spanien eller lægge navn til handlinger, der umiddelbart kunne ligne forbedringer til noget sådant. Der skulle med andre ord balanceres mellem forskellige hensyn. Det gjaldt om at få mest muligt styr på Folkefrontens gøren og laden. Og det gjaldt samtidig om at optræde på en måde, der ikke kom i vejen for aktuelle udenrigspolitiske mål.⁶

Men balancegangen var svær og resultaterne højst blandede. Stalin forstod langtfra altid, hvordan tingene hang sammen i Spanien, og justerede også jævnlige sin kurs. Hvad kan vi så slutte af det? Som kommentar til mine betragtninger over Moskvas *sandsynlige mål* henviser JRL bl.a. til, at det i hvert fald ikke lykkedes særlig godt at implementere disse mål. Men hvornår er det blevet god argumentationsskik at bruge besværet med at realisere en bestemt hensigt som bevis på, at selve hensigten ikke har været til stede i første omgang?

JRL føler sig tilsyneladende også sikker på, at man helt kan se bort fra, hvordan folkefrontsbegrebet i mere ideologisk forstand blev opfattet fra sovjetisk side, altså som en særlig udviklingsfase, der over tid og ad hidtil uprøvede veje kunne fremme historiens „lovæssige“ gang i retning af socialismen, men som isoleret set kun var at betragte som et mindre skridt på vejen. I Dallins og Firsovs *Dimitrov and Stalin*, som ifølge JRL fortæller en helt anden og langt bedre historie end min, lyder vurderingen (på s. 45), at Komintern advarede de spanske kommunister om, at de ikke „præmaturo“ burde insistere på at få etableret et sovjetlignende regime i Spanien, ligesom det også understreges, at „the notion of tactical gradualism and the support of a broad Republican regime fits the Stalinist instinct for careful 'dosage' and foreshadows Soviet postwar policy in Eastern Europe as well“. Det er faktisk umanerlig tæt på den konklusion, jeg selv har draget. Mine studier af kilderne har i det hele taget lært mig, at man hurtigt ender i alt for primitive forklaringsmodeller, hvis man ignorerer det særlige kommunistiske historiesyn eller alene betragter marxismen-leninismen som et legitimeringsinstrument uden betydning for den politiske praksis.

⁶ *Historisk Tidsskrift*, s. 506; *Verdensrevolutionens*, s. 289-93.

Selv de mest fortrolige Komintern- og sovjetdokumenter er dybt præget af det ideologiske univers.

Dette er en af grundene til, at det kan give mening at sondre mellem de enkelte faser i borgerkrigen. Efterhånden som udsigterne for Folkefronten blev mere og mere dystre, forskød Moskvas motiver sig sandsynligvis også. Da – men først da – gjaldt det i hovedsagen blot om at trække Spanienskonflikten i langdrag for at forhindre Nazityskland og dets allierede i at slå til på andre potentielle krigsskuepladser.

De svære tal

Et andet kontroversielt spørgsmål er omfanget af den sovjetiske eller sovjetstyrede intervention i Spanien. Her har det gennem årene føjet med forskellige – *meget* forskellige – tal. Efter min vurdering er det tvivlsomt, om det nogensinde bliver muligt at opnå uigendrivelige og fuldt ud dækkende oplysninger her. Man bør i hvert fald ikke automatisk regne med, at den sidste ærede taler nødvendigvis har ramt fuldstændig plet, og man bør heller ikke lukke øjnene for de mange definitionsproblemer, der tegner sig. Af samme grund har jeg i det korte afsnit om Spanien, der er i min bog, gennemgående valgt at anvende mere generelle formuleringer fremfor at diskutere eksakte tal – med den risiko, der så er for, at de kan blive læst lidt forskelligt og dermed også anderledes, end de var tænkt. JRL betragter mit ordvalg som bevis på, at jeg ligefrem „ønsker“ at formidle et indtryk, som kilderne ikke kan bære. Han begrundet sin påstand med, at der ifølge materiale i det russiske militærarkiv var lige nøjagtigt 2083 deltagere i Spanien fra – som det siges i anmeldelsen – „Den Røde Hær“. Og altså ikke så meget som én mand mere. At dømme efter det aktstykke, der må antages at ligge til grund for oplysningen, er talen her om f.eks. kampvognsførere, piloter, tekniske specialister, militære tolke og kode- og radiomedarbejdere. Hvortil kommer enkelte mere diffust definerede kategorier, der efterlader flere åbne spørgsmål. Min tekst handler imidlertid på ingen måde kun om Den Røde Hær eller militære aktiviteter i det hele taget. Jeg skriver om „rådgivere“ og „andre assisterende kræfter“ i bredeste forstand, soldater såvel som civile. I det pågældende afsnit af bogen refereres der bl.a. til Komintern- og NKVD-folk, diplomater og økonomiske eksperter. Jeg kunne have nævnt andre eksempler, såsom Sovjet- eller Komintern-mobiliserede propagandister, journalister, forfattere, ikke-militære forbindelsesmedarbejdere og administrative hjælpere samt de nøje udvalgte personer, der skulle sørge for, at våben-, ammunitions-, brændstof-, levnedsmiddel- og mand-

skabstransporterne fra sovjetiske eller andre udskibningssteder nåede frem til Spanien.⁷

Mere specifikt har vi så spørgsmålet om, hvilken rolle de sovjetiske sikkerheds- og efterretningsorganer spillede i borgerkrigen. I europæisk sammenhæng er det veldokumenteret, at både statssikkerhedstjenesten NKVD og den militære efterretningstjeneste dengang oprettede en kombination af „legale residenturer“ og „illegale residenturer“ i en lang række lande. Alt tyder desuden på, at Moskva siden slutningen af 1920'erne især havde satset på at få udbygget de *illegale* strukturer. „Legal“ betød i den givne sammenhæng, at medarbejderne opererede under dække af en officiel post på gesandtskabet, konsulatet eller handelsrepræsentationen og således klart fremstod som sovjetiske statsborgere. Ordet „Illegal“ blev modsætningsvis hæftet på de personer, der under fiktivt navn og falsk nationalitet og jobbeskrivelse arbejdede fra et hemmeligt *safe house* og ikke havde nogen åben forbindelse til Sovjetunionens diplomatiske repræsentationer. Et residentur, legalt eller illegalt, kunne eksempelvis bestå af selve „residenten“, hans stedfortræder og et vist antal „operative medarbejdere“. Denne faste stab indgik imidlertid i et meget bredere netværk af „agenter“ – for ikke at tale om „meddelere“ „kurerer“ og „levende postkasser“ – hvoraf nogle naturligvis var statsborgere i det pågældende land, mens andre kunne være kommet til udefra ligesom residenterne og de øvrige stabsmedarbejdere. Indsatsen var selvsagt størst, hvad angår de lande, der politisk set fyldte mest – som f.eks. Tyskland, Frankrig og Storbritannien. Man må have lov at gå ud fra, at også borgerkrigstidens Spanien blev betragtet af Moskva som et operationsområde af en vis tyngde. Men i øvrigt er der klare vidnesbyrd om, at selv småstaten Danmark gav husly til både „legale“ og „illegale“ sovjetresidenturer, foruden et hemmeligt Komintern-forbindelsespunkt.

JRL henholder sig her til det værk om NKVD-residenten Alexander Orlov, der i 2014 blev udgivet af den britisk-baserede historiker og tidligere officer i den sovjetiske militære efterretningstjeneste Boris Volodarsky. Som min anmelder ser det, har Volodarsky dokumenteret, at den faste gruppe af NKVD-„agenter“ i Spanien aldrig kom op på mere end ti. Formålet med at fremhæve dette er atter at gendrive en formulering fra min side, der bestemt kan læses, som om jeg havde et større antal personer i tankerne. Tro mod sin helt særlige modus operandi undlader JRL dog for det første at fortælle læseren, at jeg på det pågældende sted ingeniørlig kun taler om NKVD-folk, men også om

⁷ *Historisk Tidsskrift*, s. 502; *Verdensrevolutionen*, bl.a. s. 277-78.

repræsentanter for den sovjetiske militære efterretningstjeneste, som dengang fyldte ikke så lidt i det spanske landskab.⁸

Under alle omstændigheder kunne jeg jo i min bog fra 2011 ikke forholde mig til, hvad Boris Volodarsky siger i 2014. Hans værk er især kendetegnet ved at rumme en nærmest gigantisk samling af data om både vægtige og i forhold til emnet helt perifere og bagatelagte ting. Overblikket og systematikken har derimod relativt trange kår. Samtidig er der grund til at spørge, om hver eneste af de utallige informationer, der fremlægges, virkelig hviler på dybtgående og fyldestgørende research. I forbindelse med mine seneste studier i sovjetisk efterretningsvirksomhed (som ikke vedrører Spanien) har jeg fundet flere fejlagtige eller uklare/modstridende udsagn i bogen.

Det næste spørgsmål, der melder sig, er, hvordan Boris Volodarskys lidt uldne melding om NKVD i det hele taget skal udlægges, samt hvad hans kildegrundlag er netop her. Noterne til den refererede side i bogen rummer i hvert fald intet, der bare minder om dokumentation. Det forbigår JRL i tavshed. Han citerer desuden forkert og forplummer dermed debatten, når han under henvisning til værket fra 2014 tillægger Volodarsky ordet „agenter“. Bedømt efter konteksten ligger det nær at antage, at det pågældende afsnit først og fremmest handler om NKVD's „legale residentur“ i Madrid (senere Valencia), evt. inklusive de mindre filialer i Barcelona og Albacete samt et par NKVD-forbindelsesofficerer. Hvis det er rigtigt, forekommer det ganske plausibelt, at der var tale om en fast gruppe på op til en halv snes mand – rent bortset fra, at der over tid nok har været flere operatører på banen i kraft af periodiske udskiftninger. Men hvad så med de personer, der var knyttet til det legale residenturs langt bredere *agent*netværk? Hvor mange af dem var f.eks. indrejst i Spanien under dække af at være journalister eller Komintern-udsendinge? Og hvad med både stabsofficerer og agenter ved NKVD's *illegale* station?

Hertil kommer så de NKVD-enheder, der på Moskvas initiativ var blevet sendt ud for at hjælpe folkefrontsregeringen, men hvis hovedbase befandt sig i andre lande, først og fremmest i Frankrig. Eksempelvis de grupper, der synes at have bistået den spanske efterretningstjeneste med at holde kontakt til dens agenter på Franco-besat territorium. Eller repræsentanterne for den „illegale“ Specialgruppe for Særlige Anliggender, der under ledelse af russiske Jakov Serebrjanskij arbejdede uafhængigt af og isoleret fra det øvrige NKVD-apparat? Denne gruppes Paris-sektion uddannede bl.a. en del af de sabotører og guerilla-krigsspecialister, der efterfølgende blev sendt ind i Spanien. Ifølge rus-

⁸ *Historisk Tidsskrift*, s. 503; *Verdensrevolutionen*, s. 277.

siske kilder var gruppen desuden stærkt involveret i de hemmelige våbentransporter til Folkefronten. Serebrjanskij skal endog have fået Leninordenen for sin indsats her. Så på hvilken måde bør dette arbejde, der foregik på både fransk og spansk jord, inkluderes i opgørelserne, hvis udfordringen består i at formulere et skøn i relativt få ord over de sovjetiske udlandsefterretningstjenesters samlede Spaniens-aktiviteter? Hvad gør vi desuden med de sikkerhedsorganer og fængsler, der officielt indgik i det spanske forvaltningssystem og hovedsagelig var bemandede af spaniere, men som i stærk grad og til dels via NKVD var under (sovjet)kommunistisk ledelse og kontrol? Og hvad med de specialtjenester, der eksempelvis opererede inden for det spanske kommunistparti eller De Internationale Brigader? I hvilket omfang havde NKVD-forbundne personer fra ind- og udland en aktie i denne virksomhed?

Definitionsproblemerne står ikke kun i kø, når talen er om NKVD. Hvordan rubricerer vi f.eks. de Komintern-folk, der ikke var født på russisk grund, men blev udsendt til Spanien på Moskvas foranledning, for nogles vedkommende efter et kortere eller længere ophold i Sovjetunionen? Skal de udelukkes af regnskabet, fordi de ikke var ægte sønner og døtre af Rusland, men f.eks. italienere, tyskere, østrigere og polakker, eller skal de tælles med, fordi de var gået i Sovjetunionens og Kominterns tjeneste og netop i kraft af dette var havnet i Spanien? Og hvad med følgende også ret intrikate eksempel: Lige som andre større kommunistpartier havde det tyske parti, KPD, sit eget hemmelige eller „illegale“ apparat. Dette apparat var stærkt aktivt i Spanien i skikkelse af både en „militærafdeling“, en „kadrefdeling“ og en „afdeling for kontraspionage og fjendebekæmpelse“, og havde fra sine baser i Barcelona, Valencia og Albacete også tætte forbindelser til de spanske sikkerhedsmyndigheder. Det styrede bl.a. et netværk af meddelere og „Vertrauensmänner“ ved grænseovergangsstederne, på hotellerne og i brigaderne. Staben bestod selvsagt (især) af tyskere, men det illegale KPD-apparat havde i årevis været yderst tæt forbundet med den sovjetiske militære efterretningstjeneste, og i 1934 var dele af apparatet endog blevet lagt direkte ind under denne tjeneste. I så henseende taler vi altså her om medarbejdere ved en Moskva-tilknyttet institution, hvoraf en del, lige som sovjetresidenter etc., så er blevet udsendt til Spanien for at yde et bidrag til det samlede sikkerheds- og efterretningsarbejde. Skal vi tælle dem med eller ej?

I et enkelt tilfælde præsenterer jeg i min bog et specifikt tal, nemlig for omfanget af Kominterns Internationale Brigader. Men jeg tager et forsigtigt forbehold ved at sige, at der samlet set over tid *formentlig* var tale om *hen ved* 40.000 brigadister. Som et nyt vidnesbyrd om mine

skævvridertilbøjeligheder refererer JRL til en fransk forsker, der vurderer, at tallet „lå tættere på“ 35.000 end på 40.000.⁹

Tages dette udtrykt bogstaveligt, må det vel betyde, at det højst kan have drejet sig om ca. 37.000. Og hvordan vil læseren mon opfatte mine ord om „hen ved 40.000“, som tilmed ledsages af udtrykket „formentlig“? Det må vel være noget i retning af en 38.-39.000. Differencen mellem de to bud er altså såre beskeden. En forfattertrio med F.I. Firsov i spidsen har i 2014 sat antallet til mellem 30.000 og 40.000. De to ledende britiske Komintern-forskere Kevin McDermott og Jeremy Agnew taler om „up to 40.000“. I deklassificerede sovjetiske dokumenter kan man finde tallet 50.000.

Som en slags fællesnævner for den samlede Spaniens-diskussion bør det også erindres, at det heller ikke i dag er muligt for uafhængige forskere at få fri adgang til de mest sensitive russiske arkiver, herunder det såkaldte Præsidentarkiv, efterretningstjenesternes arkiver og visse afsnit af det tidligere Komintern-arkiv. Det er et vilkår, vi alle deler. Af indledningen og arkivoversigten i Volodarskys værk kan man ganske vist godt få det indtryk, at han bl.a. har studeret originale aktstykker fra NKVD i Moskva. Men går man hans noteapparat igennem, vil man se, at han i så henseende ikke har udført selvstændigt forskningsarbejde i et russisk arkiv, men stort set kun refererer til det materiale, der citeres, omtales eller gengives i John Costello og den tidligere KGB-mand Oleg Tsarevs stærkt omstridte bog *Deadly Illusions* fra 1993, hvor kildeudvalget synes at afspejle KGB's – og efter USSR's sammenbrud – den russiske efterretningstjenestes præferencer. I fortalen til bogen takker Tsarev bl.a. Vladimir Krjutjkov, forhenværende KGB-chef og en af lederne af kuppet mod Gorbatsjov i 1991.

Stalin og Den Kolde Krig

Videre til efterkrigstiden. Her harcelerer JRL over min kritisk-spørgende attitude til den stribe af plusord såsom „velovervejet“, „klog“, „realistisk“, „pragmatisk“, „forsigtig“ og „varsom“, som nogle af forskerne bag DIIS-udredningen om Danmark og Den Kolde Krig har anvendt om Stalin i perioden efter 2. Verdenskrig. Igen forekommer det mig, at JRL ikke for alvor har lagt sig i selen for at forstå teksten. Jeg noterer mig også, at han vanen tro slet ikke finder det værd at omtale de argumenter, jeg fremfører, og således fuldstændigt styrer sin debatanmeldelse uden om det, der kunne føre til en reel debat. Jo, jeg finder selvsagt DIIS-fremstillingen problematisk. Men jeg vil ikke afvise, at Stalin i den ene eller anden *konkrete situation* kunne bære sig mere eller mindre forsigtigt ad. F.eks. har jeg – som det fremgår af

⁹ *Verdensrevolutionens*, s. 281; *Historisk Tidsskrift*, s. 502-3.

bogen, men forties af anmelderen – selv skrevet under på, at han agerede med forsigtighed i tiden lige efter 2. Verdenskrigs afslutning. I mine øjne består problemerne i, at DIIS-folkene så godt som *udelukkende* bruger plusord af den nævnte karakter, når Stalins politik i hele perioden 1945-53 skal karakteriseres. Og at de næsten fuldstændigt har negligeret den del af den internationale forskning, der anlægger en anden vurdering, især når det gælder udviklingen i begyndelsen af 1950'erne, altså årene op til Stalins død.¹⁰

Tag f.eks. en af vor tids mest estimerede Stalin-kendere, Robert Service. Han har som citeret i min bog følgende at sige om Stalins ageren på efterkrigstidens koldkrigsarena:

Selv om Stalin ikke var nogen fuldstændig chancerytter, så var han bestemt heller ikke nogen forsigtig aktør. Han løb mange risici, også flere end han burde have gjort, hvis han virkelig prioriterede verdensfreden højest. Den Tredje Verdenskrig kom ikke, Men situationen udviklede sig på en måde, der var faretruende tæt på en global konflikt, og en stor del af ansvaret hvilede på Stalins skuldre.

Eller tag den amerikanske specialist i Sovjetunionens forsvars- og sikkerhedspolitik David Holloway. Hos ham hedder det bl.a. (jf. igen min bog):

Uanset hvad Stalin forestillede sig, forekommer det åbenlyst, at landet befandt sig på randen af en katastrofe, da han døde. På hjemmefronten synes han at have været i gang med at forberede en blodig udrensning. Hvad udlandet angår, havde hans politik gjort sit til at skabe en uhyre spændt situation og desuden draget Sovjetunionen ind i et bekosteligt rustningskapløb. Faren for krig så ud til at være overhængende. Men Stalin søgte ikke afspænding i forhold til Vesten

Det lyder jo ikke specielt „klogt“ eller „forsigtigt“, endsige „varsomt“. Her er det så, jeg føler trang til at indskyde: Når nogle af de mest fremtrædende forskere på området anlægger en sådan bedømmelse, havde det så ikke været rimeligt at omtale deres udlægning af begivenhederne på nogenlunde udførlig vis i et kæmpeværk om Den Kolde Krig? Og havde det ikke også været ønskværdigt, at de vidnesbyrd, der synes at støtte en sådan vurdering, var blevet gennemgået og analyseret omhyggeligt? Ikke med henblik på at udnævne de derpå hvilende for-

¹⁰ *Historisk Tidsskrift*, s. 496-7; *Verdensrevolutionens*, s. 397-402.

skersynspunkter til eviggyldige sandheder, der gør al videre diskussion overflødig, men slet og ret, fordi de repræsenterer et seriøst bud på forståelsen af en kritisk fase i 1900-tallets historie.

En anmeldelse

Skal jeg afslutningsvis anmelde selve anmeldelsen, må det blive som følger: Mange af de spørgsmål, der berøres, er bestemt relevante. Men i forsøget på at understøtte sine pointer har JRL nærmest systematisk set bort fra centrale passager i min bog. Han har jævnlige hugget en hæl og klippet en tå for at få den valgte skostørrelse til at passe. Han har direkte fordrejet adskillige af mine synspunkter. Han er skråsikker på områder, hvor skråsikkerheden ikke er solidt funderet i det forhåndenværende materiale. Han slår sig alligevel op som en, der mestrer kilderne i modsætning til store grupper af andre historikere, som nærmest *en bloc* og ofte på uklart grundlag hævdes at tilsidesætte dokumenternes indiskutable tale. Alt dette samtidig med, at han selv overser, forbigår eller fejllæser adskillige vidnesbyrd samt i det hele taget ikke viser nogen udpræget forståelse for, hvordan Komintern og sovjetsystemet fungerede. Der er utvivlsomt talrige forhold, der fortjener at blive diskuteret igen og igen, når det gælder Komintern og hele den verdenskommunistiske bevægelse. Der er stadig betydelig usikkerhed på mange felter. Vi kan alle blive klogere. Men JRL's debatfacon ligner ikke ligefrem vejen til større indsigt.